

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

واحد تهران مرکزی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی؛ گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد (M.A)

گرایش: زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

تأثیر باورها و اندیشه‌های اشعریانه بر شاعران و نویسندگان قرن ۵ و ۶

(حدیقه الحقیقه - دیوان انوری - کیمیای سعادت - تمهیدات)

استاد راهنما:

دکتر علی اصغر حلبی

استاد مشاور:

دکتر احمد حسنی رنجبر هرمز آبادی

پژوهشگر:

الهه بیات زرنند

زمستان ۱۳۸۹

تقدیم بہ مادر م؛

بہ پاس تمام مہربانیاں و فداکاریہائیں

سپاسگزاری

پس از ثنای پروردگار بلندمرتبه، بر خود واجب می‌دانم تا از بزرگواری سپاسگزاری نمایم که مرا در تهیه این پژوهش یاری کردند. بی‌گمان اگر رهنمودهای آنها نبود، هرگز این تحقیق به سرانجام نمی‌رسید.

از استاد فاضل جناب آقای دکتر حلبی که نقش مهمی در شکل‌گیری این تحقیق داشتند و راهنمایی‌های سودمندشان راهگشای من بود، کمال تشکر را دارم. از توجهات و زحمات استادگرانمایه جناب آقای دکتر رنجبر بسیار سپاسگزارم. از جناب آقای دکتر خطیبی که داوری این پژوهش را برعهده گرفتند و همچنین سرکارخانم دکتر خمسه که با دقت نظرشان مرا یاری کردند، سپاسگزارم.

در پایان از تمام عزیزانی که مرا در انجام این تحقیق یاری کردند تشکر می‌کنم و از خداوند متعال توفیقات روزافزون ایشان را خواستارم.

چکیده

همواره، ادبیات فارسی از کلام اسلامی متأثر بوده است و شاعران یا نویسندگان از دریچه آن به جهان نگریده‌اند. از این رو آشنایی با علم کلام و فرقه‌های گوناگون آن موجب شناخت هر چه بیشتر ادب پارسی می‌گردد. در این رساله به باورها و اندیشه‌های اشعریانه پرداخته شده که یکی از مهمترین و تأثیرگذارترین مکاتب کلامی به شمار می‌رود. این دیدگاه‌ها در طول قرن‌های متمادی ادبیات فارسی را تحت سیطره خود داشته است. اگرچه کلام اشعری در عراق پایه‌ریزی شد؛ با ورود به ایران و در خراسان به رشد و تکامل رسید. اندک اندک، این اندیشه‌ها در ذهن غالب مردم رسوخ کرد. با وجود اینکه مدت زمان زیادی از پیدایش آن گذشته است، هنوز بقایای این تفکر را در جامعه می‌توان یافت.

در این پایان‌نامه نخست به تعریف علم کلام و ویژگی‌های آن پرداخته شده و در ادامه نخستین فرقه‌های کلامی معرفی گردیده است که زمینه‌ساز شکل‌گیری مکتب اشعری می‌باشد. در بخش باورها و اندیشه‌های اشعریانه، دیدگاه‌های ابوالحسن اشعری و پیروانش در قالب خدا، انسان و جهان تقسیم‌بندی و تشریح شده است. هیچ‌گاه، آثاری که به رشته تحریر در می‌آیند از شرایط تاریخی و اجتماعی خویش بی‌تأثیر نیستند؛ بنابراین قبل از پرداختن به شاعران و نویسندگان بستر تاریخی و شرایط اجتماعی دوران سلجوقیان مطرح شد. آنگاه، تأثیر کلام اشعری بر حدیقه سنایی و دیوان انوری مورد بررسی قرار گرفت. همچنین در بخش بعد، بازتاب این تفکر در کتاب‌های *کیمیای سعادت* و *تمهیدات تجزیه و تحلیل* شد. چهار کتاب مورد بررسی، تحت تأثیر باورها و اندیشه‌های اشعریانه قرار گرفته که این تأثیرها در *حدیقه الحقیقه* و *کیمیای سعادت* و *تمهیدات* بیشتر مشهود است.

کلمات کلیدی: باور، اندیشه اشعریانه، سنایی، انوری، غزالی، عین‌القضاة همدانی.

فهرست

فصل اول: کلیات طرح	۱
۱-۱- بیان مسأله	۲
۱-۲- هدفهای پژوهش	۱۷
۱-۳- اهمیت موضوع پژوهش	۱۸
۱-۴- سؤالهای پژوهش	۱۹
۱-۵- فرضیه‌های پژوهش	۱۹
۱-۶- الگوی پژوهش	۲۰
۱-۷- تعاریف عملیاتی متغیرها و واژگان کلیدی	۲۰
۱-۸- روش پژوهش	۲۱
۱-۹- جامعه و حجم نمونه	۲۲
۱-۱۰- محدودیت‌ها و مشکلات تحقیق	۲۲
فصل دوم: مطالعات نظری	۹
۲-۱- مقدمه	۲۴
۲-۲- مطالعات نظری درباره کلام اشعری	۲۴
۲-۳- مطالعات نظری در مورد سنایی و انوری	۲۶
۲-۴- مطالعات نظری در مورد ابوحامد غزالی و عین القضاء همدانی	۲۶
۲-۵- پیشینه تحقیق	۲۷

۲۸.....	۲-۶- علت انجام تحقیق.....
۱۵.....	فصل سوم: روش شناسی تحقیق.....
۱۶.....	۳-۱- مقدمه.....
۳۰.....	۳-۲- روش تحقیق.....
۳۰.....	۳-۳- جامعه آماری.....
۳۰.....	۳-۴- حجم نمونه.....
۳۱.....	۳-۵- ابزار جمع آوری اطلاعات.....
۳۱.....	۳-۶- روش تجزیه و تحلیل داده‌ها.....
۱۸.....	فصل چهارم: علم کلام و نخستین فرقه‌های کلامی.....
۳۳.....	۴-۱- تعریف علم کلام.....
۳۳.....	۴-۲- نام‌های علم کلام.....
۳۴.....	۴-۳- کلام و فلسفه.....
۳۴.....	۴-۴- وجه تسمیه علم کلام.....
۳۵.....	۴-۵- فایده‌ی علم کلام.....
۳۶.....	۴-۶- تاریخ پیدایش علم کلام.....
۳۷.....	۴-۷- خوارج.....
۳۸.....	۴-۸- مرجئه.....
۳۹.....	۴-۹- اهل حدیث.....

- ۴۰-۱۰-۴- عقاید اهل حدیث..... ۴۰
- ۴۱-۱۱-۴- معتزله..... ۴۱
- ۴۳-۱۱-۴- نام‌ها و شاخه‌های فرقه معتزله..... ۴۳
- ۴۳-۱۱-۴- اصول پنجگانه‌ی معتزله..... ۴۳
- ۴۶-۱۱-۴- سایر عقاید معتزله..... ۴۶
- ۴۹-۱۱-۴- نظر معتزله در مورد انسان..... ۴۹
- ۳۵-۱۱-۴- نظر معتزله در مورد جهان..... ۳۵
- ۵۰-۱۱-۴- برجسته‌ترین متکلمان معتزلی..... ۵۰
- ۵۲-۱۱-۴- ارزیابی معتزله..... ۵۲
- ۴۰-۱۲-۴- ماتریدیّه..... ۴۰
- ۵۳-۱۲-۴- موارد اختلاف ماتریدی ، اشعری و معتزله..... ۵۳
- ۵۵-۱۲-۴- ارزیابی ماتریدیّه..... ۵۵
- ۵۵- فصل پنجم: مکتب کلامی اشعری..... ۵۵
- ۵۷-۱-۵- زندگی نامه‌ی ابوالحسن اشعری..... ۵۷
- ۵۹-۲-۵- عوامل موفقیت اشعری..... ۵۹
- ۶۰-۳-۵- اندیشه‌های اشعریانه درباره‌ی خداوند متعال..... ۶۰
- ۶۰-۳-۱-۵- روش‌های اثبات وجود خداوند..... ۶۰
- ۶۱-۳-۲-۵- اثبات وجود خداوند متعال..... ۶۱

- ۶۳..... ۵-۳-۳- توحید ذات
- ۶۴..... ۵-۳-۴- توحید صفات
- ۶۷..... ۵-۳-۵- صفات زائد بر ذات
- ۶۸..... ۵-۳-۶- صفات انسان گونه
- ۶۹..... ۵-۳-۷- توحید افعال
- ۷۰..... ۵-۳-۸- آفرینش
- ۷۱..... ۵-۳-۹- شرور
- ۷۱..... ۵-۳-۱۰- هدایت و ضلالت
- ۷۲..... ۵-۳-۱۱- روزی
- ۷۲..... ۵-۳-۱۲- عدل
- ۷۳..... ۵-۳-۱۳- قضا و قدر
- ۷۵..... ۵-۳-۱۴- رؤیت خداوند متعال
- ۷۷..... ۵-۳-۱۵- کلام خدا
- ۷۷..... ۵-۴- دیدگاه‌های اشعریانه درباره انسان
- ۷۷..... ۵-۴-۱- ایمان
- ۷۹..... ۵-۴-۲- استطاعت و کسب
- ۸۱..... ۵-۴-۳- اختیار
- ۸۱..... ۵-۴-۴- تکلیف مالا یطاق

- ۸۲..... ۵-۴-۵- حسن و قبح
- ۸۳..... ۵-۴-۶- نبوت
- ۸۴..... ۵-۴-۷- خلافت و امامت
- ۸۵..... ۵-۴-۸- اجل
- ۸۶..... ۵-۴-۹- معاد
- ۸۷..... ۵-۴-۱۰- شفاعت
- ۸۸..... ۵-۵- دیدگاه‌های اشعری در مورد جهان
- ۸۸..... ۵-۵-۱- ناپایداری جهان
- ۸۸..... ۵-۵-۲- فنای جهان
- ۸۹..... ۵-۶- سیر تحول کلام اشعری
- ۹۰..... ۵-۷- متکلمان بزرگ اشعری
- ۹۳..... ۵-۸- بازتاب اندیشه‌های اشاعره در ادب فارسی
- ۹۳..... فصل ششم: سلجوقیان
- ۱۰۲..... ۶-۱- رکنالدین ابوطالب طغرل
- ۱۰۳..... ۶-۲- عضدالدین ابوطالب آلب ارسلان محمد
- ۱۰۴..... ۶-۳- معزالدین ابوالفتح ملکشاه حسن
- ۱۰۸..... ۶-۴- رکن الدین ابوالمظفر برکیارق
- ۱۰۸..... ۶-۵- غیاث الدین ابوشجاع محمد

- ۱۰۹-۶-۶- معزالدین ابوالحارث سنجر احمد.....
- ۱۱۱-۶-۷- نگاهی کلی به سلجوقیان و روزگارشان.....
- ۱۱۴-۶-۸- زبان و ادبیات فارسی در زمان سلجوقیان.....
- ۱۱۶- فصل هفتم: تأثیر باورها و اندیشه‌های اشعریانه بر حدیقه‌الحقیقه سنایی و دیوان انوری.....
- ۱۱۷-۷-۱- زندگینامه‌ی سنایی.....
- ۱۲۰-۷-۲- آثار سنایی.....
- ۱۲۱-۷-۳- اشعار سنایی.....
- ۱۲۲-۷-۴- حدیقه الحقیقه و طریقه الشریعه.....
- ۱۲۴-۷-۵- زندگینامه‌ی انوری.....
- ۱۲۵-۷-۶- شعر انوری.....
- ۱۲۷-۷-۷- اندیشه‌های اشعریانه در باره خداوند.....
- ۱۲۷-۷-۱- توحید ذات.....
- ۱۳۰-۷-۲- توحید صفات.....
- ۱۳۴-۷-۳- صفات انسانگونه خداوند متعال.....
- ۱۳۵-۷-۴- توحید افعال.....
- ۱۳۷-۷-۵- آفرینش.....
- ۱۳۹-۷-۶- شرور.....
- ۱۴۱-۷-۷- هدایت.....

- ۱۴۱ ۷-۷-۸ روزی
- ۱۳۰ ۷-۷-۹ عدل
- ۱۴۶ ۷-۷-۱۰ قضا و قدر
- ۱۴۹ ۷-۷-۱۱ قرآن کریم
- ۱۵۱ ۷-۷-۱۲ رؤیت
- ۱۵۲ ۷-۸- اندیشه‌های اشعریانه درباره انسان
- ۱۵۲ ۷-۸-۱ ایمان
- ۱۵۴ ۷-۸-۲ جبر
- ۱۵۶ ۷-۸-۳ اختیار
- ۱۵۹ ۷-۸-۴ حسن و قبح
- ۱۶۱ ۷-۸-۵ نبوت
- ۱۶۵ ۷-۸-۶ خلافت
- ۱۷۱ ۷-۸-۷ اجل
- ۱۷۲ ۷-۸-۸ معاد
- ۱۷۴ ۷-۸-۹ شفاعت
- ۱۷۴ ۷-۹- اندیشه‌های اشعریانه در باره جهان
- ۱۷۶ ۷-۹-۱ ناپایداری و فناپذیری جهان
- ۱۷۸ فصل هشتم: تأثیر باورها و اندیشه‌های اشعریانه بر کیمیای سعادت غزالی و تهمیدات عین القضاة همدانی

- ۱-۸- زندگی‌نامه غزالی ۱۶۵
- ۲-۸- آثار غزالی ۱۷۰
- ۳-۸- کیمیای سعادت ۱۸۵
- ۴-۸- زندگی‌نامه عین‌القضاء همدانی ۱۸۷
- ۵-۸- آثار عین‌القضاء ۱۹۰
- ۶-۸- تمهیدات ۱۷۶
- ۷-۸- نظر غزالی در مورد علم کلام ۱۷۸
- ۸-۸- توحید از نظر غزالی ۱۹۰
- ۹-۸- اندیشه‌های اشعریانه درباره خداوند ۱۸۱
- ۱-۸-۹- توحید ذات ۱۸۱
- ۲-۸-۹- توحید صفات ۱۸۴
- ۳-۸-۹- صفات انسان گونه خداوند متعال ۲۰۱
- ۴-۸-۹- توحید افعال ۲۰۱
- ۵-۸-۹- آفرینش ۲۰۲
- ۶-۸-۹- شرور ۲۰۲
- ۷-۸-۹- هدایت و ضلالت ۲۰۳
- ۸-۸-۹- عدل ۲۰۴
- ۹-۸-۹- رؤیت خداوند ۲۰۴

۲۰۶ قرآن کریم
۲۰۶ اندیشه‌های اشعریانه در باره انسان
۱۹۲ ایمان
۱۹۳ کسب
۱۹۴ جبر و اختیار
۱۹۸ نبوت
۱۹۹ خلافت
۲۰۰ معاد
۲۰۲ شفاعت
۲۰۴ فصل نهم: نتیجه‌گیری
۲۰۵ نتیجه‌گیری
۲۰۵ خدا
۲۰۷ انسان
۲۱۰ جهان
۲۱۴ پیشنهاد برای پژوهشگران بعدی
۲۱۵ فهرست منابع
۲۲۳ چکیده انگلیسی

فصل اول:

کلیات طرح

۱-۱- بیان مسأله

در پهنه گسترده ادبیات فارسی، شاعران و نویسندگان بزرگی برخاسته‌اند. تلاش‌ها و کوشش‌های بسیاری در جهت شناسایی آنها انجام شده است تا علل بزرگی و جاودانگی آنان مشخص گردد. از این نکته نباید غافل شد که شناسایی این درهای گران‌سنگ وابسته به شناسایی محیط و جریان‌های فکری زمان آنهاست. ادب پارسی چون دریای بیکران همواره شاهد ورود جریان‌های مختلف فکری و اعتقادی بوده که عامل ایجاد تلاطم جدیدی در آن شده است. بنابراین شناخت بزرگان بدون آشنایی با این جریان‌ها ممکن نیست.

یکی از مهمترین جریان‌های فکری تأثیرگذار در ادبیات فارسی، باورها و اندیشه‌های اشعریانه است که تأثیر آن محدود به زمان و مکان مشخصی نیست. کلام اشعری در طول قرن‌های مدید، چهره‌های شاخص ادب فارسی را اعم از شاعران و نویسندگان تحت نفوذ خود داشته است. بزرگان خراسان، شیراز، آذربایجان و... همه از آن تأثیر پذیرفته‌اند. این نهضت کلامی چون رود خروشان پیش رفت هرچه در سر راهش قرار گرفت تاب مقابله و ایستادگی نداشت ناگزیر با آن همراه شد. این نفوذ عمیق را در جامعه ایرانی و ادبیات فارسی نمی‌توان به دوره و اقلیم خاصی محدود کرد؛ اما اواخر قرن چهارم و بطور جدی‌تر آغاز قرن پنجم را می‌توان سرآغاز این تأثیرپذیری دانست.

سنایی شاعر بزرگ قرن پنجم که تغییراتی اساسی در شعر ایجاد کرد، کاملاً با این جریان فکری آشنایی داشت. بنابراین ردپای آن را می‌توان در حدیقه به وضوح دید که مهمترین اثر او به شمار می‌رود. انوری شاعری مداح و اهل دربار پادشاهان، در مقابل این جریان فکری رایج در جامعه مقاومت نکرد و باورهای اشعری را پذیرفت. بدین ترتیب کلام اشعری نه تنها مورد پذیرش شاعری عارف واقع شده؛ بلکه حتی شاعری مدیحه سرا نیز از آن تأسی پذیرفته است که دلیل آن آشنایی و احاطه انوری بر معارف روزگارش می‌باشد.

غزالی که جزء نوابغ روزگار خود محسوب می‌شود، این اندیشه‌ها را باور داشته و یکی از نظریه پردازهای آن گردیده است. او آثار بسیاری دارد که بیشتر آنها عربی و فقط تعداد

اندکی از آنها پارسی است. از بین آثار پارسی «کیمیای سعادت» برترین اثر وی می‌باشد که به نحو بارزی اندیشه‌های اشعریانه در آن به چشم می‌خورد. عین القضاة همدانی تحت تأثیر آثار محمد غزالی قرار داشت و کلام اشعری را پذیرفت. در تمهیدات که اثری عرفانی است می‌توان ردّ پای کلام اشعری را یافت.

۲-۱- هدف‌های پژوهش

همان‌طور که اشاره شد، کلام اشعری از قرن پنجم وارد نظم و نثر فارسی شد و تا قرن‌های متمادی فکر و اندیشه ایرانی را به خود مشغول داشت. ایرانیان نه تنها این باورها و اندیشه‌ها را پذیرفتند؛ بلکه در گسترش و تکامل آن نیز نقش مهمی را ایفا کردند. در این پژوهش سعی بر آن است که بازتاب این نهضت کلامی در ادبیات فارسی در بدو ورود آن مورد بررسی قرار گیرد.

هدف‌های کلی:

- ۱- بررسی باورها و اندیشه‌های اشعریانه در شعر شاعران: سنایی، انوری.
- ۲- بررسی باورها و اندیشه‌های اشعریانه در آثار نویسندگان: محمد غزالی، عین القضاة همدانی.

هدف‌های جزئی:

- ۱- آشنایی با علم کلام
- ۲- آگاهی یافتن از نخستین فرقه‌های کلامی.
- ۳- بررسی تفاوت‌های کلام اشعری با سایر فرقه‌های کلامی.
- ۴- تطور کلام اشعری.

۳-۱- اهمیت موضوع پژوهش

ادبیات فارسی دارای آثار بسیار ارزشمندی است. شناخت آنها بدون آگاهی از شرایط تاریخی، اجتماعی و نظام‌های فکری غیرممکن است که بستر شکل‌گیری این آثار می‌باشند، غیرممکن است. شرایط اجتماعی همواره باعث شکل‌گیری آثار فاخر و یا آثاری فاقد ارزش ادبی و هنری می‌شوند. از سوی دیگر، شرایط اجتماعی باعث ایجاد جریان‌های فکری خاصی نیز می‌گردند. جریان‌های فکری چون رود خروشان نامرئی در فکر و ذهن افراد جامعه اثر می‌گذارد و دیدگاه‌های مختلف آنها را نسبت به خود و محیط پیرامونشان تعیین می‌کند. بنابراین شناخت سرچشمه‌های فکری لازمه آشنایی با بزرگان است.

اثر ارزشمند سنایی که جزء منظومه‌های بسیار مؤثر در ادبیات فارسی است بر بسیاری از آثار برجسته پس از خود تأثیری مستقیم و یا غیرمستقیم گذاشته است. شناخت این اثر ارزشمند موجب فهم بهتر کتاب‌های متأثر از آن، از جمله مخزن الاسرار می‌شود. انوری اگرچه شاعری ستایشگر است ولی از علوم و معارف زمانه بی‌بهره نیست. بسیاری از شاعرانی که به تمجید از بزرگان پرداخته‌اند راه او را پیموده‌اند. بدین ترتیب به وسیله آشنایی با شاعران متقدم می‌توان به شناخت شاعران متأخر رسید.

غزالی بر بسیاری از دانش‌های زمان خود احاطه داشت. او به منظور هدایت همگان اندیشه‌ها و اعمالی را که موجب سعادت انسان می‌شود را در اثر ارزشمند خود، کیمیای سعادت گردآوری کرد. بنابراین منبع بسیار مفیدی برای شناخت این نابغه روزگار و از سویی دیگر موجب آشنایی با کلام اشعری و دگرگونی‌های آن است. غزالی از بزرگ‌ترین نظریه پردازهای این فرقه کلامی است.

عین‌القضاة همدانی از بزرگ‌ترین عارفان ایرانی است که برای فهم بهتر کتاب تمهیدات او اندیشه‌های کلامی اشعری بسیار اهمیت دارد. در واقع این نهضت کلامی آن چنان رواج روزافزونی داشت که اکثر اقشار جامعه را درگیر خود کرد. به طوری که کمتر کسی در آن روزگار از تأثیر آن برکنار بود و در اعماق ذهن همه بزرگان و اندیشمندان کاملاً رسوخ کرد.

۴-۱- سؤال‌های پژوهش

- ۱- سنایی به عنوان شاعری حکیم از دیدگاه اشاعره به خدا و انسان نگریسته است؟
- ۲- آیا اندیشه‌های اشریانه بر سنایی به عنوان شاعری حکیم اثر گذاشته است؟
- ۳- آیا انوری به عنوان یک شاعر درباری از کلام اشعری متأثر بوده است؟
- ۴- غزالی کتاب کیمیای سعادت را راه خوشبختی می‌داند. آیا باورهای اشعریانه در آن جایگاهی دارد؟
- ۵- آیا عین‌القضاة همدانی که به عارف بودن اشتهار دارد از دیدگاه ابوالحسن اشعری به خداوند می‌نگرد؟

۵-۱- فرضیه‌های پژوهش

- ۱- سنایی معارف اسلامی و آیات و احادیث را به خوبی می‌شناخت و از آنها در آثارش بهره فراوان برده است. همچنین از تمام بحث‌های پیرامون آنها آگاهی کامل داشت. از طرف دیگر بنیاد اندیشه‌های ابوالحسن اشعری بر پایه آیات و احادیث است. بنابراین فرض برای این است که از دریچه کلام اشعری به انسان و جهان می‌نگریست.
- ۲- انوری گرچه شاعری ستایشگر محسوب می‌شود؛ به علوم زمان خود کاملاً احاطه داشت. او از جریان‌های فکری غالب زمانش بی‌اطلاع نبود. فرض بر این است که از اندیشه‌های اشعریانه متأثر بوده و آنها در دیوانش انعکاس دارد.
- ۳- غزالی از نظریه پردازان اشعری به شمار می‌آید. بنابراین می‌توانیم فرض کنیم، دیدگاهی که نسبت به خداوند متعال و انسان دارد در رسیدن به سعادت که تصویر کرده، نقش دارد.
- ۴- بخش‌هایی از اندیشه‌های اشعریانه با عرفان نزدیکی دارد. به این دلیل، فرض بر این قرار می‌گیرد که عین‌القضاة همدانی به آنها اعتقاد داشته است. همچنین او کتاب‌های غزالی را به عنوان نظریه پرداز اشاعره مطالعه کرده بود؛ زیرا ارجاعاتی به آنها در آثارش وجود

دارد. بدین ترتیب می‌توان احتمال داد که با کلام اشعری آشنایی داشته و از آن تأثیر پذیرفته است.

۶-۱- الگوی پژوهش

الگوی این تحقیق، تحلیلی-توصیفی می‌باشد.

۷-۱- تعاریف عملیاتی متغیرها و واژگان کلیدی

متغیرها بدین قرار می‌باشد: توحید ذات، توحید صفات، صفات انسان گونه خداوند، توحید افعال، آفرینش، شرور، هدایت و ضلالت، روزی، عدل، قضا و قدر، رؤیت، کلام خدا، ایمان، استطاعت و کسب، اختیار، تکلیف مالایطاق، حسن و قبح، نبوت، خلافت، اجل، معاد، شفاعت، ناپایداری جهان، فناپذیری، جهان. تعاریف این متغیرها در فصل پنجم خواهد آمد.

باور: تصدیق سخن. قبول کردن چیزی را گویند. براساس نظر علامه دهخدا مرکب از «ب» و «آور» است. به معنی یقین مرکب می‌باشد. اما مرحوم پورداوود این کلمه را از ریشه «ور» به معنی برگزیدن و برتری دادن و گرویدن می‌داند. از نظر دکتر معین ریشه پهلوی آن «ور» است و باز شناختن و اعتقاد داشتن معنی می‌دهد.

اندیشه: فکر، تدبیر، تأمل، تصوّر، گمان و خیال را اندیشه گویند.

کلام اشعری: نظرات ابوالحسن اشعری و پیروان او را گویند. ابوالحسن اشعری در آغاز پیرو کلام معتزلی بود. وی بر اساس اختلافاتی که با استادش ابوعلی جبایی داشت، در حدود سال ۳۰۰ هـ. ق در مسجد بصره جدایی فکری‌اش را اعلام کرد. از آن پس به بیان و گسترش عقاید جدیدش پرداخت که کاملاً برخلاف عقاید معتزله بود. مهمترین عقاید او